

налоговой системы зачастую входило в противоречия с местными обычаями и особенностями, что тоже часто служило причиной значительных налоговых недоимок.

Византийские императоры в условиях постоянных внешних угроз и внутренних смут, к своему сожалению, были весьма ограничены в способах решения проблемы налоговой задолженности. Как правило, они были вынуждены с ней мириться и периодически списывать недоимки, приурочивая этот процесс к торжественным событиям. Применение жёстких методов взыскания было осуществлено некоторыми императорами, например, Валентом (364–378), или Василием II (976–1025), но особого результата это не принесло, и их преемники были вынуждены вернуться к практике списания долгов. Незначительные изменения в практике сбора налогов или введение новых должностей налоговых агентов вносили лишь путаницу и не могли решить основную проблему.

Византийское правительство пыталось переложить задачу взимания недоимок на чужие плечи, наделяя такой обязанностью то представителей городских муниципалитетов – куриалов, то коллегии купцов – навклеров, но чаще всего общинных старост. Такой подход в какой-то мере снижал потери при поступлении налоговых платежей, но подтачивал благосостояние этих социальных групп. В конце концов, императоры были вынуждены отказаться от прямого контроля над налогоплательщиками и их землями в пользу византийских феодалов – прониаров, которые справлялись с проблемой недоимок гораздо более успешно, осуществляя посредническую деятельность между налогоплательщиком и государственным бюджетом.

Таким образом, проблема недоимок в условиях крупного многонационального византийского государства, экономической основой которого являлось общинное землевладение, была прямым следствием централизации и унификации налоговой системы Империи и могла быть решена только при условии её коренного изменения.

ВАСИЛЕВС ФЕОФІЛ І КУПЕЦЬКИЙ КОРАБЕЛЬ: ОБРАЗОК ДО ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ЕТИКИ ТОРГІВЛІ У ВІЗАНТІЇ

Домановський Андрій Миколайович
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Одним із найбільш шанованих у історичній традиції ромеїв василевсів виступає імператор Феофіл (829–842). Його вважали зразком мудрого судді, саме вже ім'я якого й століття потому після смерті виступало символом справедливого правосуддя. Попри те, що Феофіл, продовжуючи політику батька Михаїла II Травла (820–829), дотримувався ересі іконоборства, прихильники ортодоксального християнства з притаманним йому

іконошануванням визнавали авторитет цього василевса, стверджуючи, що він ненавидів зло і був непохитним щодо його виявлення та покарання. Дійсно, мало не в усьому, за винятком ставлення до ікон, Феофіл виступав як зразковий православний імператор.

Не оминув цей василевс своєю увагою і питання встановлення й дотримання справедливих умов і правил торгівлі. “Продовжувач Феофана” й Іоанн Скілиця свідчать, що Феофіл мав звичку відвідувати ринки столиці, прискіпливо оглядати товари, цікавитися умовами торгівлі, причому робив це не побіжно, а прискіпливо й старанно. Увагу василевса привертало, перш за все, рівень цін на товари першої необхідності – їжу, питво, паливо, одяг. Це, як відзначають дослідники, було пов’язане з необхідністю забезпечити достатній рівень постачання столичного населення продовольчими та іншими життєво необхідними товарами за “справедливими” стабільними цінами, прийнятними для торговців і, разом з тим, доступними для більшості мешканців Константинополя.

Зазвичай піклування влади про встановлення “справедливих” цін і ведення “чесної” торгівлі обгрунтовано пояснюють необхідністю запобігання повстань, погромів та інших проявів соціального невдоволення. Однак не менш важливим може бути релігійне пояснення поведінки василевса, оскільки християнський правитель мав піклуватися про свій народ, дбати про задоволення його потреб і добробут. Це, зрештою, вилилося у формування уявлень про “справедливу” граничну межу “націнки”, яку могли дозволити торговці продовольчими товарами, і навіть закріплення механізму визначення “виправданого” рівня “доданої вартості” у приписах Книги Епарха. Слідкувати за виконанням норм цієї законодавчої пам’ятки початку Х ст. мав епарх міста – міський голова Константинополя, його заступник симпон і підлеглі їм чиновники-наглядачі.

Ще цікавішою у контексті дослідження соціальної етики торгівлі у Візантії є пригода, яка почалася для імператора Феофіла в момент, коли він насолоджувався спогляданням морських краєвидів з тераси на подвір’ї імператорського палацу. Коли василевс, обідаючи чи просто відпочиваючи, тішив погляд морем, якийсь величезний корабель, плывучи під усіма вітрилами, накрив своєю величезною тінню всю гавань, здивувавши імператора своїми непересічними розмірами. Поцікавившись, кому належить таке велетенське судно і які припаси воно перевозить, імператор дізнався, що власницею корабля і краму є його дружина – василиса Феодора. Це збентежило Феофіла, і він невдовзі прибув у порт, щоб з’ясувати обставини підприємницької діяльності імператриці.

Традиційно супроводжуваний численними придворними, василевс кілька разів (щонайменше тричі) прискіпливо допитувався у посадовців свого почту, чи не бідують вони часом, чи не потребують хліба, вина чи якихось інших продуктів харчування. Ті, налякані надмірною настирливістю Феофіла, довго не могли второпати, чим спричинені питання

правителя, але, набравшись сміливості, спромоглися нарешті відповісти, що під мудрим правлінням імператора щедро забезпечені усім, чого потребують. Тоді василевс пояснив, що його питання спричинені тим прикритим фактом, що його власна дружина авгушта Феодора перетворила його, василевса ромейів, на такого собі навкліра – торговця-судовласника. Це, за його словами, принижувало гідність правителя ромейів: “Хто ж коли бачив, щоб ромейський цар чи його дружина були купцями?” Після таких слів Феофіл наказав негайно вивести з судна людей, а сам корабель з усіма товарами спалити. Августу ж Феодору василевс потім довго лаяв і навіть погрожував стратити, якщо ще хоч раз дізнається про щось подібне.

Епізод з кораблем зазвичай наводять як приклад зневаги візантійської знаті до заняття торгівлею, однак це пояснення справедливе лише почасти. Зрозуміти глибший зміст дозволяє ще один з епізодів часів правління Феофіла, у якому також фігурує торговельний корабель і спалення як спосіб покарання. У Patria збереглося оповідання про те, що якимось за часів правління цього василевса один із найзначущих посадовців імперії – препозит священної спочивальні Никифор – відібрав у якоїсь вдови тривітрильне торговельне судно. У розпачі, скривджена звернулася до акторів-мімів, які під час кінних перегонів на іподромі розіграли перед імператором жартівливу сценку про ненажерного чиновника і корабель. Двоє мімів вкотили на арену візок з мізерним вутлим човном на ньому, і один запропонував іншому проковтнути човник. Звичайно, як не намагався актор зробити запропоноване, супроводжуючи спроби смішними кривляннями, що веселили публіку, йому не вдалося навіть надкусити човна. Тоді перший мім підсумував розіграну сценку словами: “Препозит легко проковтнув корабель з трьома вітрилами, а ти не можеш впоратися із жалюгідним суденцем”. Сценка досягла бажаного вдовою ефекту – Феофіл зацікавившись нею й, особливо, фінальними словами, наказав розслідувати справу, і невдовзі кривдник вдови Никифор був спалений на тому таки іподромі.

Якщо порівняти два епізоди “взаємодії” василевса з торговельним кораблем, неважко помітити, що у обох випадках застосоване одне й те ж покарання – спалення, тільки у першому випадку спалено корабель, а у другому – правопорушника. По-друге, показовими видаються погрози Феофіла стратити власну дружину, якщо вона насмілиться ще раз вдатися до торговельних справ. Можна не сумніватися, що покарання будь-кого із посадовців за таку провину було б значно жорсткішим. І тоді чи не врятувала авгушта, узявши провину на себе, когось із потрібних їй чиновників? Питання залишається відкритим, однак очевидним видається факт, що імператор, не маючи змоги покарати власну дружину, мав принаймні символічно здійснити правосуддя і тому “покарав” корабель і крам на ньому шляхом спалення. Показово, що саме спалення було застосоване як метод страти до препозита священної спочивальні Никифора. Нарешті, привертає увагу прискіпливе допитування Феофіла у представ-

ників його почту, чи не потребують вони часом хліба чи вина, бо, вочевидь, лише така нагальна потреба могла виправдати у його очах звернення до заняття торгівлею.

Складаючи докупи розглянуті свідчення й наведені міркування, можемо припустити, що пояснення епізоду спалення корабля винятково зневажливим ставленням візантійської аристократії до торгівлі є щонайменше поверховим. Насправді, на наш погляд, має йтися не про зневагу, а про соціальну етику, згідно з якою сфери державного управління й торгівля мали чітко розмежовуватися, і візантійські чиновники у жодному разі не мали права їх поєднувати. Торгівля була цілком пристойним заняттям, але лише для тих, для кого вона виступала засобом забезпечення життєвих потреб, тоді як чиновники всі свої потреби мали забезпечувати за рахунок офіційної державної платні та щедрот василевса. Виходячи з того, що усі життєві потреби посадовців забезпечувала держава й імператор особисто, до торгівлі вони могли вдаватися лише з метою надмірного, непотрібного і навіть шкідливого для ортодоксального християнина збагачення. Саме через це, як видається, покарання Никифора було таким суворим.

Як бачимо, у розглянутих епізодах Феофіл виступає як справжній православний імператор, дбаючи про справедливий розподіл соціальних функцій між чиновниками та іншими підданими. При цьому торгівля аж ніяк не є сферою, що викликає презирство – зовсім ні, імператор залюбки спілкується з торговцями на ринках столиці. Але при цьому головне завдання торгівлі – це забезпечення життєвих потреб торговців і надання покупцям потрібних їм товарів за “справедливими” цінами, але аж ніяк не надмірне збагачення. У випадку ж, коли торгівлею починали займатися високопосадовці чи навіть дрібні чиновники, виправдати її необхідністю забезпечення життєвих потреб було неможливо, через що вона перетворювалася на гонитву за наживою, непотрібним і навіть шкідливим для справжнього християнина багатством.

Накопичення капіталу, розширення сфери його застосування було за такого “християнського” ставлення до підприємницької діяльності неможливим. Як видається, саме таке відношення до підприємництва, вкоренившись у світогляді ромейів, стало однією із визначальних причин пізнішого економічного відставання візантійського ремесла і торгівлі від західноєвропейських, переважно італійських конкурентів.